

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ (Львів)

ЕТНОНІМІЧНЕ РОЗМЕЖУВАННЯ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ Й БІЛОРУСАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Питання, пов'язані з етнімічним розмежуванням українців і білорусів кінця XVI – першої половини XVII ст., є складовою частиною загальної проблеми, а саме – формування національної свідомості українців у ранньомодерну добу.

Проблема формування української національної ідентичності в XVI–XVII ст. має вже велику наукову літературу. Історики загалом погоджуються з тим, що національна свідомість українського народу в середині XVII ст. сягнула значного рівня розвитку, що яскраво засвідчив вибух повстання Богдана Хмельницького, якеголосило не лише соціальні й релігійні, але й національні гасла¹.

Однак серед дослідників немає одностайних відповідей на цілу низку питань, пов'язаних з історією та специфікою усвідомлення українцями своєї національної ідентичності. Зокрема, вони обстоюють різні погляди щодо початків цього феномена (вказуються X–XII ст., XIII–XIV ст., XV–XVI ст., XVII–XVIII ст.), щодо його націотворчих факторів (мови, релігії, історичної пам'яті, культу героїв), щодо носіїв національної свідомості (міщанства, шляхти, козацтва).

Одним із основних недоліків переважної більшості досліджень, на який слушно звернув увагу Ярослав Дашкевич, є те, що в них формування української націосвідомості розглянуто лише в контексті польсько-українських (зрідка

¹ Називаємо тут лише важливіші праці: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ; Львів, 1907. – Т. 6. – С. 412–600; *Z dziejów Ukrainy / pod red. Wacława Lipińskiego.* – Kijów, 1912. – S. 157–328, 514–617; “Откоуду есть пошла Руская земля...” (Матеріали пражської дискусії 11 і 18 листопада 1930 р.). – Прага, 1931. – 30 с.; *Korduba M.* Die Entstehung der ukrainischen Nation // *Contributions a l'histoire de l'Ukraine au VIIe Congrès International des Sciences Historiques (Varsovie août 1933).* – Léopol, 1933. – S. 19–67; *Крип'якевич І.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // *Український історичний журнал.* – 1966. – № 2. – С. 82–84; *Sysyn F. E.* Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement // *Poland and Ukraine: Past and Present / ed. Peter J. Potichnyj.* – Edmonton; Toronto, 1980. – P. 58–82 (Польський переклад у вид.: *Odrodzenie i Reformacja w Polsce.* – Warszawa, 1982. – Т. 27. – S. 67–92); *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku. – Warszawa, 1985. – 190 s.; *Czech M.* Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowy XVII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej // *Slavia orientalis.* – Warszawa, 1989. – Roczn. 38, Nr 3–4. – S. 563–584; *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження) // *Сучасність.* – 1992. – № 3. – С. 65–74; *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 199–206; *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Вид. 2-е, доповнене. – Київ, 2006. – С. 192–229.

українсько-московських) взаємин і цілком проігноровано етнічні взаємовідносини вздовж північної та південної меж української етнічної території².

Пропонована розвідка, власне, має на меті частково компенсувати цей недолік. Далі ми спробуємо показати, як відбувався процес усвідомлення української національної окремішності не в парадигмі Схід – Захід, тобто відносно поляків чи московитів, а стосовно “північної межі української етнічної території” – білорусів.

Не можна сказати, що проблем українсько-білоруського національного розмежування взагалі не розглядали в українській історіографії. Окремі спроби порушити цю проблему все ж були. Так, в 30-х рр. минулого століття до неї звернувся Мирон Кордуба в кількох своїх публікаціях³. Основний висновок М. Кордуби такий: аж до середини XVII ст. українці й білоруси усвідомлювали себе єдиним народом і лише “від повстання Хмельницького почали розрізняти ці два поняття, хоч і не завжди, і не послідовно”⁴.

Подібно вважають і деякі сучасні українські історики, які твердять, що поняття “Русь”, “руський” аж до Хмельниччини стосувалися однаковою мірою українських і білоруських земель⁵. Відповідно, весь духовний набуток, нагромаджений на руських землях Речі Посполитої у період кінця XVI – першої половини XVII ст., часто зараховується до якоїсь спільної “українсько-білоруської культури”.

Тим часом численні історичні факти й документи недвозначно вказують, що вже наприкінці XVI ст. в українському суспільстві панувало усвідомлення того, що українці й білоруси – два різні народи. Це найяскравіше виразилося в поступовому утвердженні за кожним із них власних окремих етнімінів: українці продовжували називати себе “русинами”, а білорусів стали називати “литвинами”. На це звернув увагу ще Михайло Грушевський, який пов’язав те явище з політичною ситуацією, яка склалася після Люблінської унії 1569 р. Він, зокрема, писав: “З відокремленням України від Великого Князівства Литовського (в 1569 р., а ще різкіше в Лівобережній Україні по р. 1648) “Литвином” на Україні став Білорусин”⁶.

Нагадаймо, що в результаті Люблінської унії майже всі українські землі, які доти входили разом з білоруськими землями до складу Великого Князівства Литовського (Київщина зі Східним Поділлям і Волинь із Підляшсям), стали прямим суб’єктом Польської корони. Власне білоруські землі після 1569 р. залишилися у складі автономного Великого Князівства Литовського. Цей історичний факт став могутнім катализатором для утвердження національної самобутності двох народів – українського і білоруського.

² Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Етнічна самосвідомість: національна культура. Тези Республіканської наук. конф. Київ, 21–23 березня 1991 р. – Київ, 1991. – С. 54.

³ Див.: Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // Літературно-науковий вісник. – Львів; Тернопіль, 1930. – Річн. 29, кн. 6. – С. 544; *Ejusdem*. Kilka uwag w kwestji genezy narodowości białoruskiej // Sprawy Narodowościowe. – Warszawa, 1932. – Roczn. 6, Nr 2–3. – S. 203–217.

⁴ Кордуба М. Kilka uwag w kwestji... – S. 207.

⁵ Див.: Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали Круглого столу істориків України (Львів – Брюховичі, 27. VIII. 1993). – Львів, 1995. – С. 51; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 1998. – С. 283.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси... – Т. 6. – С. 295.

І справді, люблінським актом вперше після двохсотлітнього роз'єднання основні українські землі – Київщина, Поділля, Волинь і Галичина знову об'єдналися в єдиному державному організмі та творили економічну, політичну і культурну цілість. І хоч цей державний організм не був власного витвору, все ж зібрання в одне ціле всіх українських земель мало величезне культурно-історичне значення. Мав слушність Іван Крип'якевич, коли писав: “Люблінська унія 1569 року при всіх її негативних наслідках дала принаймні одну користь, що всі українські землі були злучені в одну цілість, що скасовано кордони, які відділяли Західну Україну від Східної. Тепер уся українська територія опинилася під тою самою владою, в тих самих обставинах. Вирівнювалися провінційні різниці, різні землі передавали одна одній свої здобутки, могла витворитися спільна організація і спільна національна політика. Галичина і Холмщина, що мали вже за собою два століття боротьби з Польщею, ставали до спільної акції з Волинню і Наддніпрянщиною, в яких збереглися ще залишки і традиції державного життя з литовських часів”⁷.

Усе це прискорило інтеграційний процес серед корінного населення роз'єднаних українських земель, який завершився сформуванням єдиної “руської нації” (“*patio ruthenica*”). Її вихід на історичну арену в середині XVII ст. мав загальноєвропейський резонанс. Повстання під проводом Б. Хмельницького проти іноземного гноблення змусило Європу заговорити про “націю козаків” як про самостійний суб'єкт історії⁸.

Подібні етноінтеграційні процеси після Люблінської унії активізувалися і на білоруських землях, які залишилися у складі автономного Великого Князівства Литовського. Однак через різні історичні та політичні обставини, в яких опинилася “Біла Русь” вже в XIII ст. (литовське завоювання), націотворчий процес там не набув такого лавиноподібного характеру, як це мало місце у той час в Україні. Про це свідчить той факт, що в ранньомодерну добу білоруси так і не змогли вчинити свій політичний дебют на історичній сцені. Процес їхнього націотворення затягнувся на довгі століття і завершився щойно в епоху романтизму.

Проте не викликає сумнівів, що перші виразні ознаки націотворчого процесу в білорусів виступають уже в післялюблінську добу. Це проявлялося в різних формах. Зокрема, впадає в око намагання тогочасної білоруської еліти закріпити за рідними землями назву “Литва”, а за корінним населенням “Білої Русі” етнонім “литвини”. Правда, цей процес розпочався набагато раніше, що зафіксовано в історичних джерелах⁹, однак загальною тенденцією він став у XVI ст., особливо після Люблінської унії.

Деякі історики, зокрема М. Кордуба, пояснюють це явище суто політичними причинами, оскільки білоруські землі вже від XIII ст. входили до Литовської держави¹⁰. Однак це пояснення не є достатнім. Адже до цього ж державного утворення протягом тривалого часу належала також значна частина українських земель разом з Києвом, але на них назва “Литва” не поширилася і вони продовжували називатися Руссю. Цей факт дає підставу припустити, що закріплення за

⁷ Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 131.

⁸ Джерельний матеріал на цю тему див.: *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ в західноєвропейських літературних пам'ятках). – Київ, 1992. – С. 130–281.

⁹ Див.: *Stankiewicz J.* Czas powstania narodów białoruskiego i ukraińskiego// *Sprawy Narodowościowe.* – Warszawa, 1931. – Roczn. 5, Nr 4–5. – S. 444–453.

¹⁰ Див.: *Korduba M.* Kilka uwag w kwestji... – S. 215–216.

історичною “Білою Руссю” назви “Литва” мало під собою не лише політичне, але й етнічне підґрунтя. Очевидно, в середовищі певних груп автохтонного населення білоруських земель уже було усвідомлення необхідності виділити себе серед найближчих сусідів – русинів (українців), ляхів (поляків), московитів (росіян) і власне литовців. Щодо литовців, то, можливо, саме тому в білоруських, українських і польських джерелах того часу вони найчастіше виступають під іменем “жмудь”, “жмуди”, а корінна Литва – під назвою “Жемойтія”.

Завершальний етап переходу корінного населення Білої Русі на хоронім “Литва” та етнонім “литвини”, як вже зазначалося, припадає на другу половину XVI ст., що яскраво відображено в тогочасній українській суспільній думці, зокрема в історіописанні, релігійній публіцистиці, літературі й лексикографії.

І справді, в українських писемних джерелах того часу виразно простежується процес національного розмежування русинів (українців) і литвинів (білорусів). Спершу заговорили про два “руські народи”, розуміючи під ними українців і білорусів. Це, очевидно, було даниною історичній традиції, коли від часів давньої Київської держави ці два народи жили спільним державним життям і, що найважливіше, сповідували одну “руську віру”, тобто східне київсько-візантійське християнство. Ректор Острозької академії Герасим Смотрицький у виданій в Острозі 1587 р. книжці “Ключ царства небесного”, присвяченій захистові цієї спільної “руської віри”, помістив передне слово під характерною назвою “До народів руських коротка а пильная предмовка”. У цій “предмовці” він не раз звертається “до вас, народове руськіє”¹¹. Зі змісту книжки виразно зрозуміло, що під “народами руськими” він розуміє православних українців і білорусів. Усвідомлення двох різних “народів руських”, які населяють східні простори Речі Посполитої, зустрічаємо і в інших українських полемістів того часу, зокрема в Захарії Копистенського¹².

Безсумнівно, що розуміння й визнання факту існування двох різних “руських народів” об’єктивно вело до поступового утвердження за кожним із них двох різних етнонімів. Так, силою внутрішніх законів історичного розвитку цих двох “руських народів” і внаслідок політичних причин, викладених вище, утверджуються наприкінці XVI ст. два етнімічні терміни: для означення білорусів – *народ литовський*, або *литвини*, а для українців – *народ руський*, або *русини* (рідше *росіяне*).

Проілюструймо це на прикладах. Христофор Філалет, антикатолицький полеміст із протестантськими симпатіями у своєму трактаті “Апокрисис” (польськомовне видання – Краків, 1597; україномовне – Остріг, 1598) надзвичайно послідовно розрізняв два православні народи Речі Посполитої: руський, тобто український, і литовський, тобто білоруський. Так, в одному з епізодів він говорить, що православні владики, віддаючи “папезови Римському послушенство”, тим самим, мовляв, “пожитков своих и уростенья шукали, а свободам свіцких людей народу Руського и Литовського ублажити хотіли”¹³.

Із цього тексту цілком ясно випливає, що під “литовським народом” Христофор Філалет розумів православних білорусів, бо власне литовці (по-тодішньому жмудь) були католиками і Берестейська унія не мала до них жодного стосунку. За нашим

¹¹ Архив Юго-Западной России. – Киев, 1887. – Ч. 1, т. VII. – С. 236.

¹² Див.: Русская Историческая Библиотека. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. IV. Памятники Полемической Литературы в Западной Руси. Кн. 1. – С. 1505.

¹³ Русская Историческая Библиотека. – Санкт-Петербург, 1882. – Т. VII. Памятники Полемической Литературы в Западной Руси. Кн. 2. – С. 1134.

підрахунком, в “Апокрисисі” “литовський народ” згадується десять разів, причому завжди в парі з “народом руським”. Натомість “руський народ” згадується шістнадцять разів, у тому числі самотійно, без пов’язання з “народом литовським”, і часто в субстантивній формі – *русин*¹⁴ чи *росіянин*¹⁵. Характерно, при тому, що Філалет намагається виділити саме *руський народ*, називаючи його “зацним”, “набожним”, “побожним” тощо¹⁶.

Особливо виразно лінія поділу між русинами (українцями) та литвинами (білорусами) проведена в тогочасній українській мовознавчій науці та літературі. Зокрема, видатний український лексикограф початку XVII ст. Памво Беринда у своєму знаменитому “Лексиконі Словенороському” (Київ, 1627) послідовно розрізняв мови “руську” і “литовську”, тобто українську та білоруську. Наприклад, пояснюючи старослов’янське слово *нѣтель*, він дає йому таке тлумачення: “[по]чески и руськи *когут*, литовськи *петух*”¹⁷. А “Катехизис” українського лексикографа і богослова Лаврентія Зизанія (Москва, 1627) має таку повну назву “Книга, глаголемая по гречески Катехисисъ, по литовски Оглашеніе. Руским же языком нарицається Бесѣдословіе”¹⁸.

Наслідуючи цю давню традицію, український бароковий поет золотої мазепинської доби Климентій Зиновійв також чітко розрізняв дві мови (руську і литовську) і два різні народи (русинів і литвинів). Так, в одному з віршів на побутові теми він писав “О банях, то ест о лазнях, або теж по литовски о мыльнях”¹⁹. А у вірші, присвяченому проблемі різноконфесійних та різноетнічних шлюбів, він, вказуючи на їх неприродність, наводить такі приклади: *по-перше*, невдалим, на його думку, є таке подружжя, яке зав’язується між представниками різних конфесій, наприклад, коли “муж лях” (тобто католик), а “жена благочестивая” (тобто православна); *по-друге*, не буде злагоди у тій сім’ї, запевняє поет-мораліст, яка складається хоч і з представників однієї релігії, але не “єдиних людей породы”, наприклад, коли жінка русинка, а “муж буде москаль або литвин”. Їй найбільше підійде “правдивий руснак, козак-українець”²⁰.

Як бачимо, К. Зиновійв на схилку XVII ст. вельми виразно в поетичній формі акумулював історичний досвід українців, нагромаджений протягом цілого століття в процесі усвідомлення ними свого самобутнього місця серед найближчих сусідів. Для нього, як і для його земляків-сучасників, литвин – це православний білорус, який має свою власну мову, відмінну від їхньої рідної руської мови, з ним, литвином, як і з “ляхом” чи “москалем”, кровозмішання є небажане.

Ми лише окреслили проблему етнімічного розмежування між українцями і білорусами, як вона постає з українських писемних джерел кінця XVI–XVII ст. Нашою метою було не так дати вичерпну відповідь на всі питання, пов’язані з цією темою, як привернути до неї увагу дослідників.

¹⁴ Русская Историческая Библиотека. – С. 169, 172.

¹⁵ Там само. – С. 186, 200.

¹⁶ Там само. – С. 1564, 1582, 1584.

¹⁷ Беринда П. Лексикон словенороський (Надрук. з київського вид. 1627 р. фотомех. способом) / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – Київ, 1961. – С. 104.

¹⁸ Зизаній Л. Книга, глаголемая по гречески Катехисисъ, по литовски Оглашеніе. Руским же языком нарицається Бесѣдословіе. – Москва, 1627.

¹⁹ Зиновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / підготовка тексту І. П. Чепіги. – Київ, 1971. – С. 184.

²⁰ Там само. – С. 116.